

Arkadiusz Żukowski

Federacja Rosyjska czy...? Przypadek Obwodu Kaliningradzkiego (kilka refleksji)

Sytuacji narodowościowa

Po zakończeniu II wojny światowej tereny nowo powstałego Obwodu w wyniku przeprowadzonych masowych przesiedleń i wymiany ludności całkowicie zmieniły charakter narodowościowy.

Ludność Obwodu wzrastała stopniowo. Według spisów powszechnych w 1959 r. liczba ludności Obwodu wynosiła 610,9 tys., a po 30 latach wzrosła do 871,2 tys. osób¹. Obecnie w Obwodzie mieszka około 940 tys. osób (dane z 2007 r.), z czego w Kaliningradzie ponad 420 tys. Obwód należy do terenów silnie zurbanizowanych (78% ogółu mieszkańców mieszka w miastach).

Mimo że w Obwodzie mieszka blisko 100 narodowości i grup etnicznych według danych tamtejszej administracji z 2002 r. zdecydowanie największą grupę stanowią Rosjanie 787 tys. (82,4%)². Liczni są też Białorusini 51 tys. (5,3%) oraz Ukraińcy 47 tys. (4,9%), a w dalszej kolejności Litwini 14 tys. (1,5%), Ormianie 8 tys. (0,9%), Niemcy 8 tys. (0,9%)³, Tatarzy 5 tys. (0,5%), Polacy 4 tys. (0,4%)⁴.

¹ P. Eberhardt, *Obwód Kaliningradzki. Wczoraj, dziś, jutro*, „Przegląd Wschodni” 1994, nr 4, s. 701, 705; J. Dudo, *Ekonomiczna charakterystyka obwodu kaliningradzkiego*, Olsztyn 1993, s. 22–24.

² W 1959 r. w Obwodzie mieszkało 473,8 tys. Rosjan (77,6%), a w 1989 r. 683,6 tys. Rosjan (78,5%).

³ Plan przesiedlenia tysięcy Niemców z Kazachstanu do Obwodu nie został zrealizowany.

⁴ Wśród innych narodowości ujmuje się: Azerów 3 tys. (0,30%), Mordwinów 2,3 tys. (0,24%), Czuwaszy 2 tys. (0,21%), Żydów 1,6 tys. (0,17%), Romów 1,5 tys. (0,15%), a poniżej 0,1% stanowią Czeczeni, Łotysze, Gruzini, Kazachowie, Uzbecy, Baszkirzy, Kurdowie, Maryjczycy, Osetyficzycy, Udmurci, Lezgini, Bułgarzy i Tadžycy. Przedstawiciele pozostałych narodowości liczą poniżej 300 osób, a osób o nieustalonej narodowości było 8800 (0,93%), zob. Archiwum Administracji Obwodu Kaliningradzkiego FR, syg. 144/2002.

Ludność Obwodu jest ludnością typowo napływową. Chociaż po kilku dekadach można stwierdzić, że liczba mieszkańców urodzonych w Obwodzie, wynosi około 700 tys. osób, z czego obecnie mieszka tam około 400 tys.

Stosunki ludnościowe w Obwodzie ma zmienić program dobrowolnych przesiedleń Rosjan z państw bałtyckich (Litwy, Łotwy i Estonii) oraz Kazachstanu. Do 2015 r. planuje się przyjęcie z tych państw około 450 tys. osób (około 135 tys. rodzin). Realizacja tego programu jest jednak mało realna. W rosyjskiej strategii demograficznej Obwód stał się regionem pilotażowym w zakresie tych dobrowolnych przesiedleń.

Należy stwierdzić, iż demografia, w tym i ruchy migracyjne, oddziałują i będą oddziaływać na współczesną tożsamość mieszkańców Obwodu.

Regionalna tożsamość?

W okresie ZSRR mieszkańcy Obwodu poddawani byli eksperymentowi tworzenia społeczeństwa socjalistycznego, a w dalszym etapie komunistycznego. Tworzono nowy typ człowieka – człowieka radzieckiego. Realizacji tej wizji miał sprzyjać fakt całkowitego braku zakorzenienia nowych mieszkańców. Wśród mieszkańców Obwodu dominowała tożsamość radziecka (co jeszcze spotyka się u starszego pokolenia), przy czym aż do lat 70. towarzyszyło im poczucie tymczasowości⁵.

W okresie tym kształtowano też wojenno-patriotyczną pamięć o „Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej” (np. uroczyste obchody Dnia Zwycięstwa 9 maja, Dnia Zdobycia Königsberga 9 kwietnia) czy o wielkości ówczesnej Armii Czerwonej (Dzień Floty Wojenno-Morskiej – ostatnia niedziela lipca).

Po upadku ZSRR nastąpiły znaczące zmiany dotyczące postaw mieszkańców Obwodu. Najpierw jednak upadek komunistycznej ideologii i państwa spowodował dezintegrację i odejście od poprzedniej tożsamości, następnie poszukiwanie nowej tożsamości.

Z perspektywy ostatnich kilkunastu lat można stwierdzić, iż tożsamość kulturowo-cywilizacyjna mieszkańców Obwodu Kaliningradzkiego FR kształtowana była przez czynniki historyczne i kulturowe oraz demograficzne i ekonomiczne, a także geopolityczne (enklawowe położenie). Czynnikiem sprzyjającym tworzeniu się tej tożsamości są także procesy integracji i współpracy europejskiej, przede wszystkim z najbliższymi sąsiadami.

Powoli wzrasta stopień przywiązania i identyfikacji mieszkańców z miejscem i okolicami zamieszkania. Zaczynają oni dostrzegać własną specyfikę w ramach Federacji Rosyjskiej, odróżniającą ich od ogólnorosyjskiej.

⁵ G.W. Kretinin, *Współczesne problemy kulturalne i polityczne obwodu kaliningradzkiego*, „Borussia” 1992, nr 3–4, s. 85.

W Obwodzie ma miejsce powolny proces powstawania regionalnej tożsamości. Tożsamość ta najszybciej i najsilniej zakorzenia się wśród tych osób, które urodziły się w Obwodzie. Proces ten najbardziej przejawia się wśród średniego i młodego pokolenia. Mówi się o „europejskiej specyfice regionu”. Zwłaszcza młode pokolenie postrzega Obwód jako część współczesnej Europy.

Współcześni mieszkańcy Obwodu otwarcą się bowiem na kontakty z bezpośrednimi sąsiadami, a także z innymi krajami Unii Europejskiej, a zwłaszcza kontakty z Niemcami i państwami nordyckimi. Intensywność i różnorodność tych kontaktów, powszechne wyjazdy do Polski i Litwy, uczestniczenie we współpracy z partnerami zagranicznymi czyni Obwód Kaliningradzki na mapie Federacji Rosyjskiej czymś wyjątkowym. Tak więc, w przeciwieństwie do mieszkańców innych regionów Rosji (poza Moskwą i Sankt Petersburgiem) ludność Obwodu, a w szczególności Kaliningradu ma „na co dzień” liczne kontakty z gośćmi z zagranicy). Obwód Kaliningradzki jest miejscem wielu międzynarodowych spotkań biznesowych, wydarzeń kulturalnych oraz konferencji naukowych. Dzięki temu tworzą się nowe więzi społeczne o wymiarze międzynarodowym. Pomagają one w definiowaniu własnej roli wewnątrz Federacji Rosyjskiej oraz wśród państw regionu Morza Bałtyckiego. Sprzyja to kształtowaniu się specyfiki Obwodu, co następnie skutkuje zmianami tożsamościowymi.

Tworzeniu się tożsamości regionalnej nie towarzyszy separatyzm narodowościowy. Powstanie „narodowości kaliningradzkiej” jest wielce mało prawdopodobne.

„Otwarcu na świat” i kształtowaniu się tożsamości regionalnej towarzyszą inne zjawiska wcześniej nienotowane. Wcześniej bowiem „obce” dziedzictwo tych ziem (przede wszystkim niemieckie) było bardzo negatywnie postrzegane i niszczone, a obecnie zaczyna być nie tylko tolerowane, ale nawet doceniane (zainteresowanie historią, kulturą i tradycją dawnych mieszkańców, odbudowa niemieckich zabytków, publikacje). Jednym z przejawów tego „trendu” są toczące się dyskusje nad zmianą nazwy miasta Kaliningrad (m.in. pomysły przywrócenia miastu dawnej nazwy).

Mieszkańcy obojętni są wobec radzieckiej nazwy Kaliningrad i Obwód Kaliningradzki. Z kolei Immanuel Kant postrzegany jest jako ogniowo łączące przeszłość i przyszłość (np. nadanie państwowemu uniwersytetowi imienia tego niemieckiego filozofa).

Władze centralne, a także obwodowe, świadome zmian tożsamościowych zachodzących wśród mieszkańców Obwodu, w ostatnich latach podjęły wśród nich, zwłaszcza młodego pokolenia, liczne kroki zmierzające do promowania rosyjskiej kultury i rosyjskiego dziedzictwa.

Status prawnomiędzynarodowy Obwodu

Przyszłość Prus Wschodnich została zdecydowana na konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie (28.11–1.12.1943 r.). Kolejne konferencje w Jałcie (4–11.02.1945 r.) i Poczdamie (17.07–2.08.1945 r.) potwierdziły przyjęte wcześniej stanowiska. W umowie poczdamskiej (2.08.1945) znajdował się rozdział pt. „Miasto Königsberg i przyległy obszar”, w którym uczestnicy konferencji zgodzili się przekazać ZSRR północną część Prus Wschodnich. Zaś 25.02.1947 r. Sojusznicza Rada Kontroli nad Niemcami wydała ustawę o likwidacji państwa pruskiego. Sprawy terytorialne byłych Prus Wschodnich miały być ostatecznie przypieczętowane w przyszłym akcie pokojowym.

We wrześniu 1945 r. ZSRR na przejętym obszarze Prus Wschodnich utworzył Königsberski Specjalny Okręg Wojskowy, a w kwietniu następnego roku okręg ten został przekształcony w obwód w składzie Rosyjskiej Federacji Socjalistycznych Republik Radzieckich (lipcu 1947 r. Königsberg przemianowano na Kaliningrad).

Radykalne zmiany w statusie Obwodu nastąpiły na początku lat 90. co było związane z upadkiem porządku jałtańsko-poczdamskiego oraz rozpadem ZSRR. Na niepodległość wybiły się niedawne radzieckie republiki nadbałtyckie (Litwa, Łotwa i Estonia) – Litwa bezpośredni sąsiad Obwodu ogłosiła niepodległość 11.03.1990 r. Po rozpadzie ZSRR, który nastąpił 8.12.1991 r. nowo powstała Federacja Rosyjska stała się prawnym sukcesorem ZSRR, a Obwód Kaliningradzki stał się jednym z jej podmiotów administracyjnych. W wyniku tych zmian Obwód został półnackląwą bez bezpośredniego lądowego połączenia z państwem macierzystym (z Kaliningradu do najbliższej stolicy rosyjskiego obwodu Pskowa odległość wynosi około 600 km). Sytuacja geopolityczna Obwodu uległa dalszym zmianom w wyniku przystąpienia Polski i Litwy do NATO i Unii Europejskiej.

Koncepcje zmiany statusu prawnomiędzynarodowego Obwodu

W ostatnich kilkunastu latach prezentowano wiele koncepcji związanych z przyszłością Obwodu Kaliningradzkiego FR o różnym poziomie prawdopodobieństwa:

- 1) zachowanie Obwodu jako podmiotu Federacji Rosyjskiej z obowiązującym obecnie statusem;
- 2) podwyższenie statusu Obwodu drogą przekształcenia go w republikę lub udzielenie dodatkowych pełnomocnictw władzom regionalnym;
- 3) przekazanie Obwodu Polsce albo Litwie albo podzielenie jego terytorium między te dwa państwa;

- 4) zwrot Obwodu Niemcom;
- 5) zwiększenie niezależności Obwodu przy pozostawieniu go w ramach Federacji Rosyjskiej;
- 6) odtworzenie suwerennych Prus Wschodnich na byłych ziemiach pruskich, należących obecnie do Rosji, Polski i Litwy;
- 7) utworzenie kondominium, gdzie wśród nadzorujących obszar wymienia się, min. Polskę, Litwę, Rosję, Niemcy, Szwecję i Unię Europejską;
- 8) przekształcenie Obwodu w kolejne państwo nadbałtyckie (obok Litwy, Łotwy, Estonii);
- 9) transformacja Obwodu w euroregion (według niemieckich koncepcji miałby być to euroregion „Königsberg” lub „Luksemburg nad Morzem Bałtyckim”);
- 10) utworzenie rosyjsko-niemieckiej republiki Königsberg;
- 11) ustanowienie nad Obwodem wspólnego zarządu Federacji Rosyjskiej i Unii Europejskiej;
- 12) nadanie Obwodowi specjalnego statusu w ramach Unii Europejskiej;
- 13) przyłączenie Obwodu do Unii Europejskiej.

Należy podkreślić, iż od momentu funkcjonowania Obwodu w ramach Federacji Rosyjskiej żaden rząd ani żaden przywódca w Europie i na świecie nie poddawał pod wątpliwość jego statusu prawnomiędzynarodowego. Poza tym Polska, Litwa, państwa bezpośrednio sąsiadujące z Obwodem, a także Niemcy, które do 1945 r. sprawowały władzę nad tym obszarem nie wnoszą i nie wnoszą wobec Federacji Rosyjskiej żadnych roszczeń terytorialnych.

Wizje przyszłości

Obwód Kaliningradzki FR na początku XXI w. stanowi pewną „niewiadomą” na mapie politycznej świata. Zdecydowana większość, jeżeli nie wszystkie, z zaprezentowanych koncepcji czy pomysłów dotyczących przyszłości Obwodu Kaliningradzkiego FR jest mało realna nawet w perspektywie długookresowej.

W scenariuszach dotyczących przyszłości Obwodu Kaliningradzkiego FR należy przede wszystkim uwzględnić globalne zmiany w polityce światowej; rozwój sytuacji na kontynencie europejskim, a w szczególności powodzenie realizacji różnych idei zjednoczonej Europy, znaczenie Unii Europejskiej jako aktora międzynarodowego; przemiany w Rosji oraz rozwój jej stosunków z USA, Unią Europejską oraz NATO.

Władzom Rosji brakuje jasnej wizji przyszłości tego Obwodu. W różnych strategiach rozwoju Obwód Kaliningradzki traktowany jest bezwzględnie jako integralna część państwa. Istnieje przy tym przyzwolenie na przekształcanie go w region współpracy międzynarodowej, czy region pilotażowy w stosunkach Rosji z Unią Europejską, przy zabezpieczeniu państwowych wojskowo-strategicznych interesów.

Polityka centralizacji prezydenta Władimira Putina w kontekście Obwodu Kaliningradzkiego przekładała się na coraz większą kontrolę władz w Moskwie nad regionem. Nic nie wskazuje również na to, aby władze te przyznały Obwodowi większą autonomię. Władze w Moskwie w odniesieniu do Obwodu Kaliningradzkiego chcą trzymać „rękę na pulsie”. Z pewnością, podobnie jak w ostatnich kilkunastu latach, Obwód może być wykorzystywany jako karta przetargowa w polityce zagranicznej.

Również Zachód, a przede wszystkim Unia Europejska nie ma jasnego i długofalowego planu dotyczącego przyszłości Obwodu Kaliningradzkiego. Koncentruje się głównie na minimalizowaniu zagrożeń i wprowadzaniu w niektóre struktury współpracy regionalnej, m.in. Rada Państw Bałtyckich czy euroregiony.

Wydaje się więc, że decyzje w sprawie przyszłości Obwodu Kaliningradzkiego przez najbliższą dekadę będą w ręku władz centralnych Rosji. Procesy dezintegracyjne dotyczące Obwodu Kaliningradzkiego i jego wyjścia z Federacji Rosyjskiej są właściwie nieprawdopodobne. Tym niemniej współczesny dynamizm zmian w środowisku międzynarodowym oraz pogłębiająca się integracja europejska może spowodować stopniową ewolucję dotychczasowego statusu Obwodu Kaliningradzkiego FR.

Najbardziej prawdopodobnym wydaje się powolny proces włączania Obwodu w europejską przestrzeń ekonomiczną i społeczną (w szczególności w regionie Morza Bałtyckiego, współpraca transgraniczna), przy zachowaniu jego politycznego *status quo*.